

Plafondschilderingen Bossche stadhuis (1)

Medaillons wachten op restauratie

A.H. van Drunen,
P. van der Schoot,
M. van de Laar.¹

In het voorjaar van 2007 zijn vier oude schilderijen van de zolder van het stadhuis overgebracht naar het depot van de afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (BAM) in de Oude Jacobskerk. De ronde schilderijen, zogenaamde 'medaillons', stonden op de zolder van het stadhuis te verstoffen temidden van daar eveneens opgeslagen oude meubels.

In de kwetsbare schilderijen waren al enkele gaten ontstaan.

Besloten werd om ze in een geconditioneerde ruimte van het depot van de BAM een veiliger plaats te bieden. Deze verhuizing was aanleiding om nader onderzoek te doen naar hun herkomst en geschiedenis. Ook werd hun technische staat beoordeeld en werd de mogelijkheid of noodzaak van conservatie of restauratie onderzocht. Hieronder een verslag met een verrassende uitkomst.

De schilderijen

Op de stadhuiszolder bevonden zich vier schilderijen, olieverf op doek, met een diameter van 98 cm. Op de rand van elk van de medaillons staat in voor einde 17e eeuw typerende open kapitalen met streef (klassieke hoofdletters) de naam van een van de vier in die tijd bekende werelddelen: AFRICA, AMERIKA, ASIA en EUROPA. Op het middenveld is de buste afgebeeld van een persoon die door klederdracht, haartooi en gelaatstrekken het betreffende werelddeel symboliseert. De in niet-natuurlijke grijsgroene en roodbruine tinten geschilderde voorstellingen (die dan ook grauwschilderingen of grisailles worden genoemd) lijken geïnspireerd op oude Romeinse muurschilderingen. Het schilderwerk suggereert

De raadzaal van het stadhuis in 1948. Achter in de hoek, de plaats van één van de vier medaillons. Naast de wijzerplaat rechts de vijfde schildering met de adelaar. (Foto: Stadsarchief, collectie Het Zuiden)

De vier medaillons van Eljas van Nijmegen met hun opschriften: een koninklijk geklede vrouw als beeldmerk voor Europa; een rijk geklede man met oosters hoofddeksel als representant van Azië; een indiaanse vrouw met verenpruik om Amerika aan te duiden; een moor met een fantasiekroon vertegenwoordigt Afrika. (Foto's: BAM)

een reliëf door middel van geschilderde schaduwen. Dat reliëf past bij de zwaar geprofileerde lijsten van het plafond waarin ze gehangen hebben.

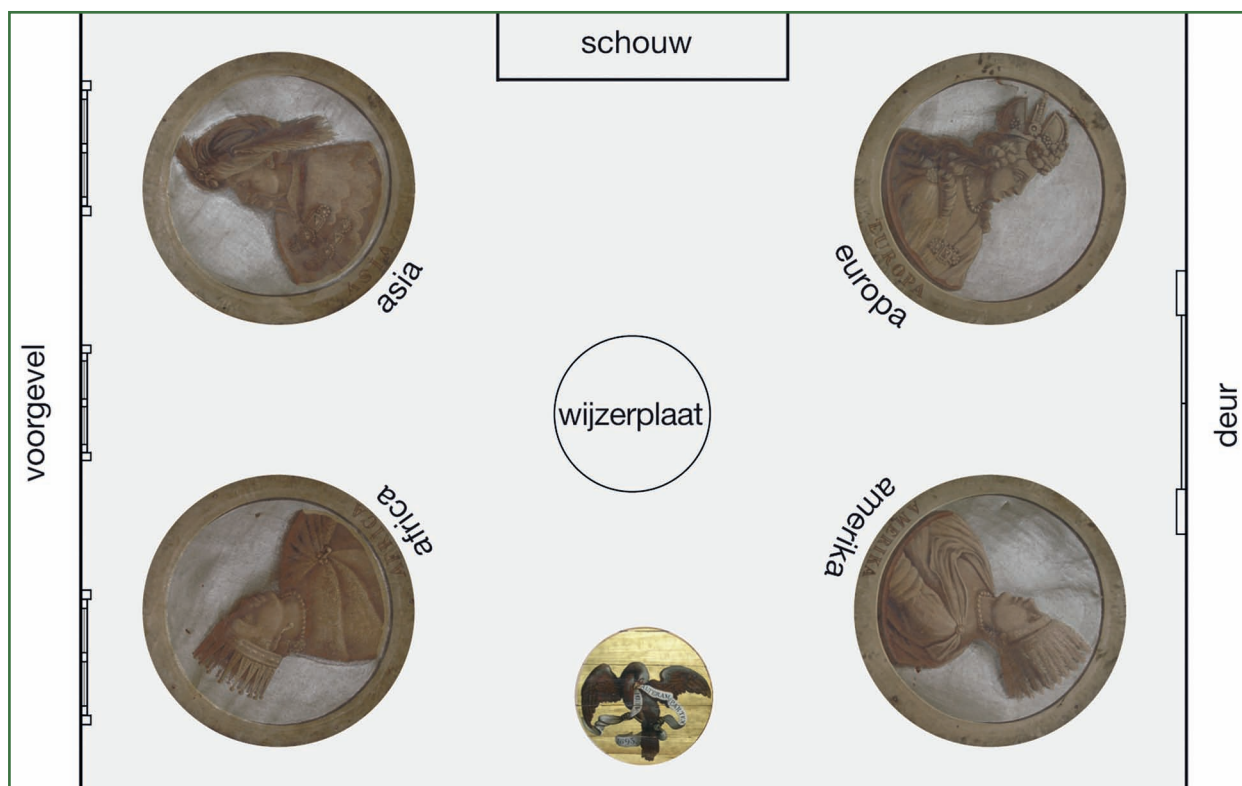
De constructie van de schilderijen is courant voor de 17e en 18e eeuw: er is met olieverf geschilderd op een met oliegrondering geprepareerd doek. De eikenhouten, cirkelvormige bespanningsramen zijn samengesteld uit gezaagde kwartronde latten, die met halfhoutse liplassen en gesmede spijkers aan elkaar verbonden zijn. De spanranden zijn ongegrondeerd en niet beschilderd. De doeken zijn geschilderd en mogelijk zelfs geprepareerd op de huidige bespanningsramen. De doeken zijn nooit opnieuw opgespannen. Langs de spanranden bevinden zich weliswaar twee soorten spijkertjes maar de oudste hebben geen functie meer omdat het weefsel onder de spijkerkoppen sterk is aangetast. De spanranden zijn daarom later met kleinere spijkertjes steviger op de ramen bevestigd. De schilderijen zijn nooit bedoekt. Wel zijn aan de achterzijde scheurtjes en gaatjes door middel van plaatselijk met lijm opgestreken linnen lapjes behandeld. Afgezien van deze reparaties is de toestand vrij onaangeroerd. De achtergronden achter de koppen zijn mogelijk integraal overgeschilderd maar deze overschildering is dan heel oud en het is zelfs mogelijk dat de schilder zelf de verandering heeft aangebracht. Verfslag van de uiteinden van de koppen en de randen is weliswaar overschilderd maar de overschilderde laag is niet gecraqueleerd. De schilderijen zijn met een natuurlijke harsoplossing gevernist. De conditie van de schilderijen is niet stabiel zoals verderop wordt toegelicht.²

Bouwhistorisch onderzoek wees uit dat de medaillons oorspronkelijk bevestigd zijn geweest in ronde lijsten op de vier hoeken van het plafond van de oude raadzaal. Ze vormden één geheel met de rest van het houten plafond, waarvan de rijke beschildering ten dele uit het laatste kwart van de 17e eeuw dateert. De medaillons werden in 1963 uit het plafond verwijderd. Waarom ze uit het plafond gehaald zijn en uiteindelijk op de zolder zijn beland wist ons de toenmalige archivaris van de stad, dr. L. Pirenne, nog haarfijn uit de doeken te doen. Hij verhaalt dat in 1963 een nieuw verwarmingssysteem in de oude raadzaal is aangebracht. Bij die gelegenheid zijn kunststof kappen in de ronde lijsten aangebracht waardoor voor de medaillons geen plaats meer was. Er is in die tijd nog overwogen, aldus de heer Pirenne, om ze zorgvuldig uit te nemen en te restaureren. Van deze procedure werd met het oog op de te verwachten kosten afgezien. Er werd evenwel besloten om ze niet te vernietigen, zoals met nogal wat oude spullen in die tijd gebeur-

de, maar om ze op de zolder te zetten. Zodoende doet zich nu alsnog de kans voor om de oude plafondelementen uit de anonimiteit te halen. Nader onderzoek heeft namelijk uitgewezen dat het heel bijzondere en waardevolle schilderijen zijn.

Verrassende vondsten

In de stadsrekeningen en resoluties van de jaren 1693-'94 komt een aantal posten voor met betrekking tot het plafond van de 'groote kamer off college', de toenmalige benaming van de huidige oude raadzaal op de eerste verdieping aan de marktzijde. In de vergadering van 28 juli 1693 behandelt het stadsbestuur het voorstel tot de uitvoering van het nieuwe plafond volgens tekening en bestek (= beschrijving van de te verrichten bouwactiviteiten) zoals die gemaakt zijn door de bouwmeester Jacob Roman. Roman is op dat moment een van de belangrijkste architecten in de noordelijke Nederlanden. In de Bossche stadsrekeningen wordt hij 'aerghiteckt van zijn conicklijcke mayesteit van Groot Bretaengie' (onze stadhouder Willem III) genoemd. Het bestuur van de stad wil zich met de keuze van zo'n belangrijk architect blijkbare onder de voorname Noord-Nederlandse steden scharen. Al in 1678 had Roman voor de stad gewerkt. Hij maakte een ontwerp voor de Vierschaar in de grote hal van het stadhuis en voor twee trappen naar de achterbouw. Ook vervaardigde hij de beeldjes van het ruiterspel bovenin de voorgevel van het stadhuis. Mogelijk heeft hij eveneens de grote schouw van de oude raadzaal ontworpen en er het houtsnijwerk voor geleverd. Het stadsbestuur was kennelijk zo tevreden over zijn werk dat het hem daarnaast opdracht gaf tot het ontwerpen van de verbindingsgang tussen het nieuwe stadhuis en de oude secretarie, de zogenaamde 'Romangalerij'. Roman heeft ook een ontwerp voor het plafond van de raadzaal gemaakt. Hij bood zijn ontwerp in 1693 aan, maar bestek noch tekeningen zijn bewaard gebleven. In een schriftelijke bijlage stelde hij voor om de schilderijen in de spiegels (= de vlakke velden tussen de geprofileerde lijsten) niet rechtstreeks op het houten plafond aan te brengen maar om 'beneden ter hand' schilderijen op doek te vervaardigen. De schilder hoefde dan niet boven zijn hoofd te schilderen en kon er rustig in zijn atelier aan werken. Bovendien zou de raadzaal dan slechts 14 dagen niet gebruikt kunnen worden, de twee weken dat montage van de schilderijen in lijsten aan het plafond vergde. Het werk werd daardoor aanmerkelijk goedkoper. Roman schreef bij die gelegenheid over zes schilderstukken die op deze wijze op doek en in lijsten bevestigd moesten worden.

Schematische tekening (niet op schaal) met het gereconstrueerde arrangement van de vier medaillons aan het plafond. Ook de plaatsen van het vijfde, direct op het plafond geschilderde medaillon, van het uurwerk, en van de schouw zijn aangegeven. De reconstructie is gemaakt aan de hand van de schaduwranden langs de lijsten van de medaillons. Deze donkere randen horen aan de zijde waar het licht vandaan komt (de Marktzijde met de ramen). De verschillende figuren kijken elkaar twee aan twee aan. (Tekening: BAM)

In dezelfde notitie, die op 28 juli 1693 in het stadsbestuur besproken werd, meldde hij verder onder meer: 'Omdat mij de occasie is voorgevallen een bekwame man aan kant te hebben die extra ordinair goed marmert en ook goed is aan het schilderen van de zolder, kan ik die UEd. zeer wel toevoegen'. De naam van die 'bekwame man' werd niet genoemd. J.H. van Heurn,³ oud-schepen en historischrijver, vermeldde in een manuscript uit circa 1780 dat 'enige oude lieden' hem hadden verteld dat Romeijn de Hooghe het houten plafond beschilderd had. De schilder De Hooghe (1645 - 1708) was een veelzijdig kunstenaar die onder andere boekillustraties en prenten maakte van interieuronderdelen zoals plafonds en goudleer. Van zijn hand zijn een schoorsteenstuk bekend en acht grisailles die hij vlak voor zijn dood vervaardigde voor het stadhuis

van Enkhuizen. Toch is het niet aannemelijk dat De Hooghe de Bossche plafondschildering voor zijn rekening heeft genomen. Immers, volgens dezelfde stadsrekeningen en resoluties besloot het stadsbestuur op de bewuste 28 juli 1693 om het schilderwerk aan Elias van Nijmegen (1667-1755) te gunnen. Deze schilder had voor dezelfde vergadering een 'concept tot cierende van de solder in de groote kamer off collegie der heeren van de leden scheepenen' ingediend. Onduidelijk is of hij het ontwerp van Roman als uitgangspunt voor zijn decoraties heeft genomen of een geheel eigen ontwerp voor het plafond vervaardigde. Elias van Nijmegen was in die tijd al een belangrijke interieurschilder. Meerdere familieleden en nakomelingen waren decoratieschilders.⁴ Elias moet zeker in staat zijn geweest zelf plafonds te ontwerpen en die daarna te decoreren. Behalve het plafond nam hij ook de grote schouw van de Bossche raadzaal onder handen. Hij stelde voor de kroonlijst en de pilasters in wit en in diverse kleuren rood te marmeren. De 'cierende', zoals kapitelen, basementen, gebeeldhouwde friezen en de lijst om de schildering, zouden worden verguld. Van Heurn beschrijft deze kleurstelling nog in circa 1780. Bij een latere gelegenheid, naar het zich laat aanzien in 1879, is de 17e-eeuwse marmerschildering van Van Nijmegen op zodanige wijze van de

schouw verwijderd dat nu geen sporen van het originele schilderwerk meer zichtbaar zijn. Van Nijmegen heeft het werk kennelijk onmiddellijk ter hand genomen en nog in 1693 afgemaakt zoals blijkt uit de datum op het plafond en de afrekening op 12 oktober van dat jaar.

Voor het plafond gaat Elias van Nijmegen volgens zijn eigen voorstel als volgt te werk: enige velden worden beschilderd in een witte marmer imitatie, andere velden in diverse soorten rood marmer, de middenvlakken worden blauw geschilderd met daarop witte ornamenten; de wijzerplaat wordt geel, op de vier hoeken komen de 'vier naesie' eveneens in geel en de geprofileerde lijsten worden verguld. De hier genoemde *vier naesie* moeten wel de vier hier besproken medaillons zijn. Ze representeren Europa, Afrika, Azië en Amerika. Het feit dat slechts vier werelddelen present zijn is niet zo verwonderlijk: op het eind van de 17e eeuw werd Australië ('Holanda nova' volgens de 17e-eeuwse atlas van Blaeu) nog niet als een afzonderlijk werelddeel gezien. Het afbeelden van de werelddelen was in de tweede helft van de 17e eeuw een gewild thema. Het Bossche stadsbestuur gaf met deze wereldwijde blik te kennen dat de stad veel handelscontacten met alle windstreken voorstond.

Naast deze vier schilderijen is een in diameter identieke vijfde ronde schildering aanwezig. Anders dan de 'vier naesie' is deze rechtstreeks op het plafond aangebracht. Dit vijfde medaillon stelt een adelaar voor met een banderol in zijn bek waarop het jaartal 1693 en de meermalen in raadhuisen weergegeven spreuk 'AUDI ALTERAM PARTEM' ('hoor de andere partij' 5) in een lettertype dat enige overeenkomst heeft met dat op de vier andere medaillons. De schildering is op een later tijdstip, waarschijnlijk eveneens in 1879, op een niet al te beste manier overgeschilderd met goudverf zodat een stilistische vergelijking moeilijk is. Toch lijkt het, op grond van de genoemde detailsmerken, aannemelijk dat ook deze schildering door Elias van Nijmegen is aangebracht. Als de opdracht van de stad aan Van Nijmegen zou zijn geweest om Romans ontwerp uit te voeren dan missen we nog de zesde schildering, die Roman noemde. Met deze schildering kan niet de wijzerplaat in het midden van het plafond zijn bedoeld want deze is al in 1679 door de schilder Van Hatum geschilderd en verguld. In 1693 wordt van deze wijzerplaat uitdrukkelijk vermeld dat de 'koluere vernieuwt' wordt door Ambrosius Vissers. Het is ook onwaarschijnlijk dat als zesde schildering de beschildering rondom de wijzerplaat is aangebracht. Immers deze in een ring tussen twee geprofileerde lijsten aangebrachte bruinrode schildering

is een alledaagse rij van acanthusbladeren, die even goed door een schildersleerling kan zijn vervaardigd. Het is ook niet waarschijnlijk dat op de boezem van de schouw, waar nu het schilderij *Eenheid en Gerechtigheid* van Theodoor van Thulden hangt, oorspronkelijk de ontbrekende zesde schildering gehangen heeft. Van Thulden schilderde dit werk immers al in 1646.⁶ Toen in 1672 de raadzaal werd verbouwd, en daarbij de zoldering werd verhoogd, heeft Gijsbert ter Lip een nieuwe schouw gemetseld die vermoedelijk door Pieter Cornelis van der Sterren werd betimmerd. Het schilderij van Van Thulden is bij deze gelegenheid weer op zijn oude plaats aangebracht.

Conclusie

De vraag omtrent de zesde schildering van Romans ontwerp blijft onbeantwoord, zeker als Elias van Nijmegen schilderijen naar eigen ontwerp heeft uitgevoerd en niet naar Romans ontwerp. Wellicht en hopelijk valt uit nader onderzoek meer te leren. Dergelijk onderzoek zou plaats kunnen vinden als de medaillons gerestaureerd en herplaatst zouden worden in de raadzaal. In een volgende publicatie hopen we aan te kunnen geven dat dergelijke restauratie en verder onderzoek in allerlei opzichten de moeite meer dan waard zijn.

(wordt vervolgd)

Noten

- 1 A.H. van Drunen, Gemeentelijk bouwhistoricus van 's-Hertogenbosch bij de afdeling BAM; P. van der Schoot, vrijwilliger, medewerker afdeling BAM; M. van de Laar, Restaurateur schilderijen van het Rijksmuseum te Amsterdam. De auteurs danken drs. E. Vink en drs. V. Paquay voor hun medewerking bij het archiefonderzoek, de heer Ch. van Velzen en de bodes van het stadhuis voor hulp bij het onderzoek in de raadzaal.
- 2 Conditierapport 1 juli 2008 M. van de Laar aan de BAM.
- 3 J.H. v. Heurn, *Beschrijving der stad 's-Hertogenbosch (geestelyke en waereldlyke gebouwen)*, handschrift circa 1780. Brabant Collectie KUB Tilburg, KHS C 159a-b (catalogus v.d. Ven II, 93). Het handschrift is tevens op microfiches aanwezig bij het Stadsarchief.
- 4 De familie Van Nijmegen was werkzaam in Rotterdam en Leiden en van daaruit in andere Hollandse steden, in Nijmegen en in 's-Hertogenbosch. Vader Herbert decoreerde het stadhuis van Rotterdam, zoon Elias volgde hem op in het Rotterdamse atelier. Zijn oom Willem (1636-1698) schilderde in 1685 een plafond in kasteel Amerongen. Gerard van Nijmegen (1738-1808) werkte ook in Rotterdam. Elias had een zoon Dionijs (1705-1798) en een kleinzoon Dionijs Eliasz. (1799-1852) die beiden ook als schilder werkzaam waren. Zie voor de schildersfamilie verder J.W. Niemeijer, 'De ateliernalaten-schap van het Rotterdamse schildersatelier Van Nijmegen', in: *Bulletin van het Rijksmuseum* 7 (1969), p. 55 e.v.
- 5 H.E. Phaff, *Raadhuispreuken* ('s-Gravenhage 1983).
- 6 A. Roy (samenst.), *Theodoor van Thulden, een Zuid-Nederlandse barokschilder* (Zwolle 1992), p. 79 en fig. 55.